

УДК 821.161.2.06–95.09 І. Франко

НА ШЛЯХУ ДО АНТРОПОЛОГІЇ ЛІТЕРАТУРИ (ТЕОРЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ І. ФРАНКА)

Михайло ГНАТЮК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії літератури та порівняльного літературознавства
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
тел. (0038 032) 239 46 30, e-mail: teorija@hu.franko.lviv.ua*

Проблеми антропології літератури, які активно розглядає сучасна літературознавча теорія, були частиною літературознавчого дискурсу Івана Франка. У статті простежено основні антропологічні підходи І. Франка – теоретика літератури на прикладі статей “Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка”, “Влада землі в сучасному романі”, “Жіноча неволя в руських піснях народних”.

Ключові слова: антропологія літератури, теорія літератури, літературознавчі концепції, інтерпретація художнього твору.

У виданій нещодавно в Кракові праці “Культурна теорія літератури” [13] доречно зазначається, що у сучасній гуманітарній науці відбувається “дедисциплінація”, коли літературознавство “що далі, то більше поглинається не так (чи не стільки) антропологією, як (в цьому випадку, може, передусім) культурологією, яка спонукає визнати, що її теорія і методологія мають статус вищий, ніж прикладні дисципліни (окремі науки про культуру)” [3: 19]. Як справедливо вважають сучасні дослідники, з культурологією відбувалося те саме, що і з антропологією: і культурологія, і антропологія “виросли передусім з літератури та егоцентрично (насамперед соціологічно, історично, культурологічно) зорієнтованих літературних досліджень” [3: 19].

Якщо літературознавство, яке у XIX ст. цілком виходило з позитивістичних ідей, змінило свою парадигму, шукаючи у науці про літературу насамперед свої іманентні концепції (текст, жанр, наратив, вимисел, інтерпретацію і т. ін.), то сьогодні відбувається нове повернення літературознавства до питань культурології. Згадаймо, що передусім культурно-історична школа у літературознавстві передбачала інтерпретацію художнього твору крізь призму позалітературних чи пак загальнокультурних чинників (раса, середовище, гендер, вік, влада і т. ін.). Антропологічний аспект дослідження ще у II половині XIX ст. став актуальним для багатьох гуманітарних наук, зокрема для літературознавства.

Якщо виходити з цих позицій при аналізі літературознавчих поглядів І. Франка, то побачимо, що в розумінні проблеми наукової “тотожності” український учений аналізував, крім антрополого-культурологічного, ще й пізнавальний чинник літератури.

У Франка в зародковому стані були ідеї, що “культурне літературознавство має узгоджувати свою відносну автономію і тожсамість передусім з міждисциплінарними культурологічними дослідженнями. Воно мало б також визнати, що його предметом є не стільки “сама” література (у її традиційному, елітарному значенні), скільки літературне, а методом чи радше методами – літературознавчий аналіз дискурсивних (наративних, риторичних, перформативних) тощо ознак культурних процесів та об’єктів” [3: 23].

Такі загальнокультурні проблеми не є новими, на розрізнення філософії і поезії звертали увагу філософи XIX–XX ст. Німецький філософ кінця XIX–початку XX ст. Е.-Р. Курціус вважав, що змішування філософії з поезією, риторикою, мудрістю та іншими шкільними науками закінчилося у працях епохи Середньовіччя, коли сім вільних мистецтв недостатньо вкладалися в теоретичну філософію. При цьому Е.-Р. Курціус посилається на А. Леонарді, який сказав: “Наука художньої літератури – це філософія, найглибша і найвитонченіша, вона містить у собі всі галузі науки (підкр. наше – М.Г.)” [2: 240].

І. Франко ще у 1878 році друкує статтю “Наука і її взаємини з працюючими класами”, в якій стверджує, що справжня наука повинна виконувати дві неодмінні умови: вчити нас пізнавати закони природи і вчити користати з цих законів, уживати їх у боротьбі з тією ж природою. До того ж дві сторони науки – знання і праця – корисні наперед для загалу, а вже потім для самої людини, яка працює.

Говорячи про віру людини в силу науки, І. Франко розрізняє два види наук: фізичні (природничі. – М.Г.) та антропологічні. Власне уже в цей час учений вважав, що антропологічна наука “має за предмет дослідження саму людину від самого початку її появи на землі і всі віки її історичного життя, в т.ч. нинішнє її життя, суспільний лад, внутрішні мотиви, діла, ідеали, до яких прагне” [11: 33]. Що стосується третього напрямку – теологічних наук, то це, на думку вченого, окрема галузь наукового знання, і вивченням цього напрямку наукового знання повинні займатися богослови.

Якщо природничі науки вивчають особливості життя в природі, то антропологічні, на думку вченого, є значно складнішими. Адже антропологічні науки осмислюють велику складність людських стосунків, величезну кількість причин і наслідків, що переплітаються між собою і породжують щораз нові причини і наслідки, є важкими для розв’язання не тільки простому розумові, але навіть значній кількості вчених людей.

Вже у 70–80-х роках XIX ст. (час формування І. Франка як літературознавця, вченого, гуманітарія) можемо зауважити, що позитивістичні тенденції у розумінні ролі антропологічних наук трактуються І. Франком не цілком в дусі позитивістичної філософії. У статті “Мислі о еволюції в історії людськості” (1881) вчений критично осмислює теорію Ч. Дарвіна, вважаючи, що механічне перенесення біологічних законів на життя суспільства, антропологічні (гуманітарні) науки є спрощеним підходом до складних наукових проблем. Тобто увага до антропологічних проблем і в цьому зв’язку до літературознавчого аналізу стає на рубежі 70–80-х років XIX ст. визначальною. З цього приводу А. Пашук пише: “найпершою і специфічною особливістю антропологічних поглядів І. Франка є їхній тісний органічний зв’язок не просто з людиною чи людиною загалом, чи з людиною як просто біологічною істотою, а з народом, а тоді вже з людиною, тобто з народом як певною цілістю” [4: 18].

Такі антропологічні підходи до аналізу літературного твору помітні у його літературознавчих працях 80-х років XIX ст.

На початку 80-х років XIX ст. І. Франко друкує у журналі “Світ” дві статті – “Причинки до оцінення творчості Т. Шевченка” та “Темне царство”, в яких антропологічні проблеми стають визначальними, затьмарюючи суто соціологічні підходи до аналізу творів, характерних для драгоманівської концепції художньої літератури як “дзеркала суспільного життя”. З одного боку, бачимо суто драгоманівський підхід до художнього твору як дзеркала суспільного життя, а з іншого, – вміння проникнути у всю складність людських взаємин у Шевченковій творчості. Іноді антропологічний суб’єктивізм І. Франка щодо ролі Т. Шевченка у творенні поетичного образу є визначальним. Це виявляється в оцінці ліричного, переважно суб’єктивного таланту раннього Шевченка: “Він уміє плакати, тужити, гніватись, але він вміє спокійно оповідати, малювати словами. Майже ні в однім своїм творі він не лишив нам пластичного образу, котрий би з повною живістю і

наглядністю кидався нам у очі [...] Його гаряча душа рветься наперед з-поза описування місць і подій, рветься, щоб показати своє слово – але за тим словом ми тратимо з очей саму тему, образи і лиця бліднуть, стираються, перестають жити власним життям, так як ми на кожнім кроці бачимо движучого та попихаючого їх поета” [12: 56].

Антропологічні ідеї стали визначальними у згаданій статті І. Франка, оскільки попередні шевченкознавчі праці (“Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка О. Партицького, статті О. Огоновського про Шевченкові поеми “Гайдамаки”, “І мертвим і живим...”, стаття М. Драгоманова “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879) та стаття Ф. Вовка “Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя” (1879)) не враховували всієї складності саме загальнокультурного підходу до аналізу літературного твору.

Сенсуальний вимір пізнання стає пріоритетним у літературознавчих працях І. Франка II половини 80 – початку 90-х років XIX ст. Антропологічні проблеми українського народу стали предметом аналізу у низці літературознавчих та фольклористичних праць І. Франка 80-х років XIX ст. Вчений уже в статті “Жіноча неволя в руських піснях народних” (1883) писав про особливе становище жінки в українській дійсності: “від давніх давен всі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя руського народу, признавали, що русини обходяться з своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше і свобідніше, аніж їх сусіди. Свобідна воля жінки знаходить тут далеко більше пошанування, ніж, напр., у великоросів; в родині жінка займає дуже поважне і почесне становище, ба, навіть веде своє окреме (жіноче, домашнє) хазяйство побіч мужичого, до котрого мужик рідко коли мішається” [9: 210].

Грунтовний аналіз низки народних пісень, а передусім “Пісні про шандаря”, дає дослідникові можливість зробити висновок про те, що жіноча неволя в руських піснях зумовлена “нещасливим гладженням родинних обставин, котре дозволяє легально розірвати зв’язок, уже фактично розірваний, котре насилує любов і серце жінки і через те справляє їх, зводить на манівці” [9: 253].

У праці І. Франка “Влада землі в сучасному романі” (1891) антропологічний аспект генологічної структури великих епічних форм простежується в різних підходах. Скажімо, особливості розквіту грецького роману II і III ст. нової ери І. Франко трактує крізь призму співіснування поганського світогляду. Боротьба між цими світоглядами, повна відданість одній ідеї, одній вірі, одному переконанню, відречення від утіх цього світу – те, що, на думку вченого, характеризувало провідні ідеї новітнього роману. “Ці ідеї були такі високі та величні, що нові покоління вже не могли їх зрозуміти і наївно та некритично вбачати історичну правду там, де була тільки поетична фікція, яка передавала погляди та ідеали певної епохи і мала на увазі пропаганду цих ідеалів” [6: 177–178].

Особливо виразно антропологічний підхід до аналізу простежуємо в час підготовки І. Франком докторської дисертації, яка мала бути присвячена студіюванню Шевченкових творів періоду “Трьох літ”. Антропологічні проблеми є визначальними при аналізі творчості найцікавішого українського поета. Вони виразилися у методі студіювання Шевченкових творів. “Метод той вимагає поперед усього докладного вияснення вихідної точки і вдержання тої нитки, котра в’язала думки і діла історичного лиця в однім періоді з другим, а далі вимагає не менше докладного пояснення нових впливів і товчків і тих змін, які звільна dokonувалися серед них у даному історичному характері” [7: 416]. При цьому проблеми антропології літератури при оцінці літературного твору є визначальними. Тобто йдеться про те, як у літературному творі відображені антропологічні особливості народу. Такі ідеї передусім бачимо у статті І. Франка “Відповідь критикові “Перебенді” (1889): “Пристаючи до оцінки твору літературного, я беру його поперед усього як факт духовної історії даної суспільності, а відтак як факт індивідуальної історії даного письменника, т. е. стараюсь поглянути на ті здобутки з становища наших сучасних змагань і потреб духовних та культурних, запитую себе, що там находимо цінного, пов-

чаючого і корисного для нас, т. є. попросту, чи і оскільки даний автор і даний твір стоїть того, щоб ми його читали, ним займалися, над ним думали і про нього писали” [5: 311].

Більш чітко до проблем антропології літератури І. Франко звертається у працях, які визначають методологію літературознавства, а саме: “План викладів літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви”(1895).

Саме розуміння літератури, як його постулює культурно-історична школа, зачіпає проблеми антропології. Література за концепцією культурно-історичної школи “вже не мертвий збір книжок, не Парнас авторів, це щось далеко більше, це суперечність явищ і витворів духовного життя (підкреслення наше – М.Г.) даного народу. Духовне життя народу в усіх його верствах – ось та широка основа, на якій будується ця нова концепція історії літератури. Все має бути предметом пильної уваги з боку історика літератури, якщо він хоче зрозуміти літературні явища даної епохи” [8: 277–278].

Антропологічні проблеми як теоретична концепція і пов’язані з нею проблеми психології творчості найглибше виявилися у трактаті І. Франка “Із секретів поетичної творчості”. У ньому І. Франко “широко використав і важливі дані експериментальної психології, і низку об’єктивних висновків, які ґрунтувалися на цих даних. Однак новаторська сміливість його праці полягає не стільки у її застосуванні до вивчення поетичної творчості, скільки в тому, що він брав ідеї, які перебували в одних зв’язках, і знаходив для них несподівані, але внутрішньо виправдані захоплення” [1: 21].

Скажімо, проблема підсвідомого не була кінцевим пунктом аналізу твору. Говорячи про складну взаємодію “нижньої” та “верхньої” свідомості, вчений говорив про складні закони цієї взаємодії, бачачи наслідки цієї взаємодії, те, чого не бачили інші дослідники. Так, посилаючись на працю М. Дессуара “Das Doppel-Ich”, І. Франко наголошує на тому, “що велика сила спостережень, зібраних в останніх часах, довела нас до розуміння того факту, що кожний чоловік, окрім свого свідомого “Я”, мусить мати в своїм нутрі ще якесь друге Я, котре має свою окрему свідомість і пам’ять, свій окремий суд, своє почуття, свій вибір, свою застанову і своє ділання, – одним словом, має всі прикмети, що становлять психічну особу” [10: 88–89].

Беручи до аналізу тільки справжні художні полотна, І. Франко, проте, не відкидає і твори, які не є шедеврами у національній літературі, але є виразом певної тенденції у розвитку мистецтва. Для дослідника іноді навіть твори дилетантів можуть бути цікавими для психолога, соціолога чи політика, додамо до цього антропологічні аспекти вивчення того чи іншого твору. Проте дослідник “тільки на творах правдивих, вроджених поетів буде студіювати секрети їх творчості, бо тільки тут ся творчість являється елементарною силою головно з огляду на форму, а почасти також з огляду на зміст і композицію. Певна річ, зміст і композиція поетичного твору, його, так сказати, скелет в значній мірі мусять бути ділом розуму, обдумані, розважені і розмірені, і де сього нема, там і найгеніальніше виконання деталей не окупить браку цілості. Повна гармонія сеї еруптивної сили вітхнення з холодною силою розумового обмірковування показується в найбільших велетнів людського слова, таких як Гомер, Софокл, Данте, Шекспір, Гете, і небагато інших” [10: 96–97].

Питання, які стосувалися “внутрішньої форми” (О. Потебня) художнього твору І. Франко, як і його попередник О. Потебня, характеризують на прикладі українського фольклору. Антропологічні риси українського народу проступають у зоровому образі:

*Вербовеє колесо, колесо
На дорозі стояло, стояло
Дивне диво гадало, гадало...*

Значення того “вербового колеса”, яке стоїть на дорозі і щось думає, для нас неясне; ми мусимо вислухати решту пісні:

*Ой що ж то за диво, за диво?
Йшли парубки на пиво, на пиво,
А дівки сі дивили, дивили,
Що парубки робили, робили.*

І. Франко вважає, що тут треба через логічні заключення дійти до того, що верба у веснянках означає дівчину, і такою околесною дорогою дійти до того, що “вербовее колесо” значить “кружок дівчат”.

Антропологічний аспект аналізу найглибше постає у Шевченкових творах, які І. Франко залучає до аналізу:

*В неволі тяжко, хоча й долі,
Сказать по правді, не було...*

*Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховують*

*Один у другого питаєм,
Нащо нас мати привела!..*

*Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б ... Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо зартували
Щоб перегризти...
Так любо серце одпочине ...*

*І слово правди і любові
В степи-вертепи понесли...*

*Нехай і так! Не наша ж мати,
А довелося поважати і т. ін.*

На прикладі цих Шевченкових рядків І. Франко стверджує, що Т. Шевченко “користувався в значній мірі готовою вже поезією мови, готовим запасом абстракцій і абревіатур, але все-таки треба признати, що правдиві поети все і всюди з багатого запасу рідної мови вміють вибирати, власне, такі слова, які найшвидше і найлегше викликають у нашій душі конкретне, смислове враження” [10: 126].

Своїми теоретичними працями, як і літературно-критичною практикою, І. Франко доводив, що не існує мови як зовнішнього, незалежного від людини твору, відірваного від нашої біологічно-тілесної сутності, від суспільних звичаїв та історично-культурного вкорінення. Це виявилось передусім у трактаті І. Франка “Із секретів поетичної творчості”, де антропологічні проблеми стають невід’ємним атрибутом літературознавчого аналізу. Заявлена І. Франком у ранніх статтях 70–80-х років проблема загальнокультурних питань літературного твору у його працях кінця XIX – початку XX ст. стає визначальною.

1. *Адельгейм С.* Естетичний трактат Івана Франка і проблеми психології творчості // Франко І. *Із секретів поетичної творчості*. К.: Рад. письм., 1969.

2. *Куриціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя. Львів: Літопис, 2007.

3. *Нич Р.* Антропологія літератури. Культурна теорія літератури. Поетика досвіду. Львів: Центр гуманітарних досліджень ЛНУ ім. І. Франка, 2007.

4. *Пацук А.* Філософський світогляд І. Франка. Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2007. С. 18.

5. *Франко І.* Відповідь критикові “Перебенді” // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. Т. 27. К., 1980.

6. *Франко І.* Влада землі в сучасному романі // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. Т. 28. К., 1980.

7. Франко І. [Вступ до докторської дисертації “Політична поезія Шевченка 1844–[18] 47 pp.”] // Франко І. Збір. творів: У 50 т. Т. 27. К., 1980.
8. Франко І. Етнологія та історія літератури // Франко І. Збір. творів: У 50 т. Т. 29. К., 1981.
9. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних // Франко І. Збір. творів: У 50 т. Т. 26. К., 1980.
10. Франко І. Из секретів поетичної творчості. К.: Рад. письм., 1969.
11. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Франко І. Збір. творів: У 50 т. Т. 45. К., 1986.
12. Франко І. Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка // Франко І. Шевченкознавчі студії. Львів: Світ, 2005.
13. Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy / Pod red. Michała Pawła Morkowskiego i Ryszarda Nycza. Kraków: Universitas, 2006.

ON THE WAY TO THE ANTHROPOLOGY (I. Franko's theoretical view)

Mykhaylo HNATIUK

*The Ivan Franko National University in Lviv,
Department of theory and comparative literature,
Universytetska st., 1, 79000 Lviv, Ukraine
tel. (0038 032) 239 46 30, e-mail: teorija@hu.franko.lviv.ua*

Anthropological problems in the literature, which are actively researched in the modern literary theory, were part of I. Franko's literary discourse. In the paper principal anthropological approaches of I. Franko are considered on the material of such papers as *Remarks to T. Shevchenko's Poetry*, *Power of The Earth in The Modern Novel*, *Women's Slavery in Russ Folk Songs*.

Key words: anthropology of literature, literary theory, literary conceptions, interpretation of text.

НА ПУТИ К АНТРОПОЛОГИИ ЛИТЕРАТУРЫ (теоретические взгляды И. Франко)

Михайло ГНАТЮК

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра теории литературы и сравнительного литературоведения,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
тел. (0038 032) 239 46 30, e-mail: teorija@hu.franko.lviv.ua*

Проблемы антропологии литературы, которые активно рассматривает современная литературоведческая теория, были частью литературоведческого дискурса Ивана Франко. В статье изучены основные антропологические подходы И. Франко – теоретика литературы на примере статей “Заметки к оценке поэзии Т. Шевченко”, “Власть земли в современном романе”, “Женская неволя в русских песнях народных”. *Ключевые слова:* антропология литературы, теория литературы, литературоведческие концепции, интерпретация художественного произведения.

Стаття надійшла до редколегії: 25.11.2008
Прийнята до друку: 19.12.2008